

YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ VE DİNİ KURUMSALLAŞMANIN YAKIN TARİHİ

- İlahiyat Fakülteleri ve DİB Tartışmalarına Bir Bakış-

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Abstract *Intelligentsia in Turkey have analogous understanding on religion and religious issues. Conservative, leftist, nationalist and other intellectuals, irrespective of their political posture on religion and its appearance in public life, they fundamentally share common ideas in this regard. Ali Fuad Başgil is among the conservative intellectuals who made some initiatives on higher education and religious institutions. In this paper his ideas on religion and religious institutions will be dealt with comparatively with those of Erol Güngör. Although they share the same world view, they differ on these matters, which is the prototype of what we are experiencing today. So their discussions and proposals have vital importance for nowadays and future projections.*

Key Words: *Theology Faculties, Presidency of Religious Affairs, Religion-community relations.*

Giriş

Türkiye’de İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı sürekli tartışılan kurumlardır. Bu iki kurumdan en çok etkiye açık olanı ise traji-komik bir biçimde ilahiyatlar olmuştur. Yaşanan siyasî ve sosyal gelişmeler, ortaöğretim ve yüksek öğretim düzeyinde din öğretimini büyük oranda etkilemiştir. Buna karşılık DİB, konumunu ve yapısını steril tutmayı başarmış görünüyör.

Muhafazakâr ve dindar kesimin kendi içinde ilahiyatlara ve din öğretimine bakışı ve farklı yaklaşımlar pek tartışılmış değildir. Ali Fuad Başgil ve Erol Güngör, dindar ve muhafazakâr camianın saygın iki düşünürüdür. Eserleri ve görüşleriyle dindar kesimin hassasiyetlerini dile getirmenin yanında, içsel sorunlar hakkında eleştirel değerlendirmeler de yapmış ve öneriler geliştirmişlerdir. Başgil ayrıca siyasette de aktif olarak görev almıştır.

Ülkemizde din-toplum ve din-siyaset ilişkileri daha çok ilahiyat ve Diyanet üzerinden yapılmaktadır. Toplumu belirli bir görüş ve proje doğrultusunda biçimlendirmek isteyen her görüş, ilahiyat ve din öğretimi konusunda bir program

geliştirmiş ve bunu uygulamaya çalışmıştır. Geldiğimiz tarihsel aşamada ilahiyat öğretimi yeniden tartışılmakta, beklentiler doğrultusunda yeni programlar uygulanmaktadır. Bu aşamada, konu hakkında görüş ve öneri sahibi olan iki önemli düşünür ele alınacaktır. Düşünürlerimizin İlahiyat ve Diyanet konusundaki düşüncelerini ortaya koyarak değerlendirmek, mevcut uygulamalara teorik bir açıklık getirmek adına yararlı olacaktır.

1. ALİ FUAD BAŞGİL MODELİ

a. Din Anlayışı ve Dinde Yenilenme Sorunu

Dine daha çok sosyal bir kurum olması bakımından büyük ilgi duyan Başgil, dindarlığı ve onun toplumsal yansımalarını çok önemli bulur. Toplumsal bütünleşme ve kalkınma için manevîyat eğitimi vazgeçilmezdir. Manevî değerleri siyaset için de kaçınılmaz bulan Başgil'e göre, manevî eğitim yoluyla elde edilen dindarlık, demokrasinin manevî temelidir. Bu olmazsa siyasî ya da toplumsal başarı elde edilemez. Buna bağlı olarak din eğitimi ve öğretimin, hem din hem de devlet ve toplum açısından temel önem taşır. Aksi bir tutum, sadece dine değil topluma da zarar verecektir.¹

Din mefhumunu unsurlarını, iman ve amel olarak tespit eden Başgil, imân kavramı üzerinde durur. Ona göre imân, alelâde bir inanç değil bundan daha derin '*bir ruh hâleti*'dir. Öyle ki insan hakikat olarak benimsediği bir tasavvura sadece hakikat deyip geçmez. Ona gönlüyle bağlanır ve ona iltihak eder. İman eden kişi böylece aldanma korkusundan ve hakikati bulamamış olma kaygısından kurtulur. Bu herhalde '*ruh sekineti*' ve bir kesinlik hâlidir.² Taklide dayalı fevrî bir iman olabildiği gibi *teyakkundan* kaynaklanan fitrî ve yakinî bir iman da olabilir. Üstün olanı elbette kişinin çaba harcayarak ulaştığı imandır. Düşünürümüz muhafazakâr biri olarak toplumsal geleneklerden kaynaklanan taklidî imanı elbette dışlamaz. Ancak diğerinin daha sağlam olduğunu dile getirmeyi de ihmal etmez.³

Amel konusunda yaptığı açıklamalar daha nettir. Din yalnız imandan ibaret değildir. O, hem iman hem de ameldir. Dinin temel akîdelerine imân etmek şüphesiz ki hiç iman etmemekten daha iyidir. Ancak dindar olmak için bu yeterli değildir. Dinin emrettiği amelleri yerine getirmek gerekir. Dini diğer herhangi bir kanaat ya da düşünceden ayıran şey, 'imanın amele dayanması, muayyen bir hareket tarzı emreden ve bununla haricîleşen bir inanç olmasıdır. Amelsiz imân, sırf felsefî bir

¹ Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, 116.

² Başgil, *age*, 89.

³ Benzer şekilde Topçu da iman konusunda takliden değeri ve kaçınılmazlığı ile gelenekler yoluyla inançların iletilebilirliği konusu üzerinde durur. Topçu, Nurettin, *İsyan Ahlakı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995, 132.

kanaattir.⁴ Amel konusu da kendi içinde üçe ayrılır: İlki kişinin yaratıcısına karşı görevleri, ikincisi kendine (ferdî ahlâk) ve diğer insanlara karşı (ictimâî ahlâk) görevleri ve son olarak da dini yaşama, yaşatma, öğrenme, öğretme ve onu yayma gelmektedir.⁵

b. İslam'da Reform Sorunu

Dinî düşüncenin yenilenmesi, ıslah, tecdit ve reform tartışmaları Osmanlı toplumunun Modern Batı ile ilişkilerinin arttığı dönemlerde ortaya çıkan en karmaşık sorunların başında gelir. Batıcı, Osmanlıcı, İslamcı ya da Milliyetçi çevrelerden düşünür ve aydınlar şu ya da bu düzeyde konuya ilgi göstermişlerdir. Kimisi dini, toplumsal ilerleme ve medenîleşme için engel olarak görürken, kimisi gerilemeyi ve çöküşü İslam dininden sapmaya bağlamış ve İslam'ın özüne dönmek için bir yenilenme hareketini zorunlu görmüşlerdir. Birinin tasfiye etmeye çalıştığı şey, diğerine göre kurtuluşun çaresi olmuştur. Dinde/dinî düşüncede yenilenme, farklı politik ideolojilerin buluştuğu ve farklı nedenlerle çok önemsedığı bir konu olmuştur.

Bu ekseninde kullanılan kavramlar da, hangi çevrenin hangi amaçla probleme yaklaştığını ve hangi projeyi gerçekleştirmeye çalıştığını ortaya koyan ayırım noktası haline gelmiştir. Sözgelimi ıslah ve tecdit kavramları, İslamcı ve milliyetçi düşünce çevrelerinde oldukça meşrû sayılmıştır. Her şeyden önce bu kavramlar, konuya içeriden bakan, iyi niyetli düşüncüyü, öze ve asla dönmeyi ima etmektedir. Reform sözcüğü ise öyle anlaşılıyor ki daha çok Batıda eğitim görüp de orada yaşanan süreci olduğu gibi alıp kendi toplumuna uyarlamayı düşünen çevrelerce sevimli bulunmuştur. Batı'da ilk dönem modern anlayışın din konusuna yaklaşımı, daha çok bir tasfiyeyi, dinin toplumsal yaşamdan ve kurumlardan uzaklaştırılarak bireysel alanla sınırlandırılmasını öngördü. Buna bağlı olarak reform sözcüğü, bu yaklaşımın dine bakışını ifade eden yoğun ve yüklü bir kavram olarak algılandı. Esasen onu Osmanlı-Türk toplumuna taşıyan çevrelerin de benzer bir anlayışı taşıdıkları görülmektedir.

Reform konusundaki yaklaşımları, hakkındaki olumlu ve olumsuz değerlendirmeleri anlamaya çalışırken bu tarihsel ve zihinsel arka planı gözden uzak tutmamak gerekir. Keza bir muhafazakâr düşünür olarak Başgil'in İslam'da reform konusundaki yaklaşımının temellerini anlarken de tartışmanın kavramsal tarihçesine ilişkin bu gelişmeleri hatırdan tutmakta yarar vardır.

Tahmin edilebileceği gibi düşünürümüz, İslam ve reform kavramlarının bir araya getirilmesine karşıdır. Ona göre, *reform tabiri İslâmiyet'e yaraşır bir tabir*

⁴ Başgil, *Din ve laiklik*, 91.

⁵ Başgil, *age*, 91, 92.

değildir. Kavramın ortaya çıkışına dair tarihsel bilgiler, bunun İslam dini ile bir arada kullanılamayacağını göstermektedir. XVI. Yüzyılda Protestan kilisesinin papalık yönetimindeki Katolik kilisesinden ayrılmasını ifade eder. Reform kavramını İslam için kullananlar, *İslam dininin esasî bünyesini lâıyıkıyla bilmeyenlerdir.* Reform kavramı deformation kavramının karşıtıdır ve bir şey bozulduktan sonra, onu tekrar eski ve asli haline döndürmeyi anlatmak amacıyla kullanılır. Oysa İslam dini bozulmuş değildir ki reforma yani aslına döndürülmeye ihtiyaç duysun! Öncelikle Kur'an-ı Kerim, indirildiği şekliyle varlığını olduğu gibi korumaktadır. Peygamber ve sahabe onu anlamış, uygulamış ve sonrakilere aktarmıştır.

Diğer yandan İslam, içtihadı önem veren akılcı bir dindir. İslam'ın ilkeleri birinci asırdan itibaren ortaya çıkan müçtehidler tarafından açıkça ortaya konmuş, hem itikadî alanda hem de fikhî alanda gidilecek sağlam bir yol oluşmuştur. Müslümanlar da asırlardır bu yoldan yürümeye devam etmektedir. Ehl-i Sünnet mezhebi peygamberin, sahabenin ve müçtehidlerin yolundan giden mezheptir. Bu mezhebin ilkeleri ve amentüsü İslam'ın anlaşılmasını ve yaşanılmasını mümkün kılmaktadır.⁶ Akla önem veren bir din olarak İslam'da nakil de temel öneme sahiptir. Akıl ile nakil tearuz edince akıl esas alınır, nakil akla göre tevîl ve tefsir edilir. Bu akla duyulan önemin göstergesidir. Ancak din nakle dayanır. Dini felsefî, ictimâî ya da iktisadî bir doktrinden ayıran şey, onun değişmeyen, tartışmaların üstünde duran bazı esaslara dayanmasıdır. Dinin temel akideleri, Allah, melekler, ahiret gibi ilkeler *akla değil nakle müstenittir.* Bunlar aklın idrak sahasının dışında yer alan gayri mahsûs (fizik ötesi) hakikatlerdir. İnsan bunları bir dereceye kadar sezebilir ancak künhüne vakıf olamaz. Bu durumda ancak iman ile bunlara ulaşılabilir. Buraya kadar İslam ve din hakkındaki görüşlerine baktığımızda Başgil'in Sünnî muhafazakâr bir düşünceye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayışının zorunlu bir sonucu olarak da reform konusuna olumsuz bakmaktadır. Şu ifadeler onun bu konudaki, görüşlerinin özünü oluşturur: “...*Din beşerî bir vakıa değil (suprahumanian) bir hakikattir. Hülasâ dinin temel akidelerine dokunulamaz. Dokunulur ve bunlar üzerinde inkârlı bir münakaşa açılırsa ortada din kalmaz. Din,*

⁶ Başgil'in, İslam'ın temsili konusunda Ehl-i Sünnet mezhebine bu kadar büyük yer vermesi, onun daha ileri düşüncelerinde de kendini gösterir. Bilindiği gibi düşünürümüz, Yüksek İslâm Enstitüsü'nün yeniden yapılanmasına dair bir teşkilat projesi hazırlamıştır. Yüksek İslam Enstitüsüne Ait Teşkilat Projesi'nin ideal gayesi olarak şunları söyler: “*İslam dininin Kur'an ve Hadis'ten ibaret olan ana kaynaklarını gerek rivayet gerek bilhassa doğrudan dirayet metodu ile anlayıp izah etmeye; 'Ehl-i Sünnet' yolundan ayrılmaksızın, bu iki kaynaktan zamanın ihtiyacına göre re'sen hüküm çıkarmaya muktedir yüksek ehliyet, dinî terbiye ve seciye sahibi âlimler yetişmesine imkân tanımaktır.*” Başgil, *Din ve Laiklik*, 279.

tarifi mücibince, esasları değişmeye inanç sistemidir."⁷ Böyle düşünen bir birinin dinde reform ya da yenilenme önerilerine temkinli ve çekimser yaklaşacağı ortadadır.

Başgil bir dogma olarak değil de 'içtimaî müessese' olarak dinin tekâmül edebileceğini kabul eder. Ancak tekâmülün, inkılâp ve ihtilal ile karıştırılmaması gerektiğini de peşinen vurgular. Tekâmül temelden değişim değildir. Aksine *aslı hüviyetini muhafaza ederek müstait olduğu kemâle ulaşması* demektir. Bakılmayan her şey çöker, kötüleşir, çürür. Din de hizmet edilmedikçe geriler. Dinin inkişaf edebilmesi ve kemâle erebilmesi için ilim ehlinden hizmet ve himaye görmelidir. Bu durum, dinin ihmal edilmesi bir yana onunla daha yakından ve dikkatli biçimde ilgilenmenin gerekliliğini kanıtlar.⁸

Dört hak mezhep fikrine sahip olan Başgil, içtihad kapsının kapanmadığını aksine İslamiyetin gelişmesi için içtihad yapacak insanlara ihtiyaç duyulduğunu söyler. Düşünürümüz bir reformist değil Ebu Hanife kalitesinde bir müctehid beklemektedir. Ancak bugün bu ayarda bir din ve ilim adamının bulunmadığını ifade ederek bir çözüm önerisinde bulunur. Artık günümüzde tek bir âlim tüm meseleleri çözebilecek bilgi birikimine sahip olmayacağına göre bir kurul kurulmalıdır.⁹ Bu kurul Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışacak olan diyanet şurâsıdır. Alanında iyi yetişmiş din adamlarından oluşan Diyanet Şurası, din konusundaki bilgi ve otorite boşluğuna son verebilir. Ayrıca mezheplerin görüşlerinin bir araya getirilmesi (tevhîd-i mezheb) için de önemli adımlar atabilir. Yayınladığı fetvalarla din konusundaki yersiz ve zararlı tartışmalara son verebilir. Böyle yapmak hem diyaneti içine düştüğü anarşiden kurtarıp ona bir vizyon verir, hem de genel olarak dinî otorite konusunda yaşanan buhranı dindirebilir. Bunun yanında ikinci ve daha önemli bir adım vardır ki o da ihtiyaç duyulan din adamlarını yetiştirecek bir "İslâm Külliyesi" ya da "İslâm Enstitüsü"nün kurulmasıdır.

c. Din özgürlüğü ve Laiklik

Laikliğin ülkemizde tam olarak ve gereği gibi uygulanmadığını düşünen Başgil, gerçek anlamda laikliğin hem din hem de devlet için zorunlu olduğu görüşündedir. Din, temiz bir toplumun inşâ edilmesi için vaz geçilmezdir. Bu konu,

⁷ Başgil, *age*, 274.

⁸ *age*, 116, 117.

⁹ Başgil o günkü ilahiyat fakültesi ve imam hatip okullarının yeterliliği konusunda oldukça ümitsizdir: "*Bana Ankara'daki İlahiyat Fakültesinden yahut İmam-Hatip Okullarından bahsetmeyiniz, rica ederim. Laik üniversiteye bağlı fakülteler din âlimi değil, din tenkitçisi yetiştirir. İmam-Hatip mektepleri İslâmiyetin yalnız elemanter bilgilerini öğretmekle kalır. İslâmiyetin yüksek ilimleri, kelâmîyyât ve bediyyâtı uzun seneler okutulmamak yüzünden bugün hemen hemen yok olmuştur...*" Din ve Laiklik, 276.

demokrasi teorisi ile de yakından ilgilidir. Toplumsal değerlerin ve sistemin iyi işleyebilmesi için, manevî seviyesi yüksek, ahlâklı bireylerin bulunması gerekir. Hiç olmazsa devlet kurumlarında çalışan bireylerin yüksek bir ahlâk ve maneviyata sahip bulunmaları lazımdır. Din ise maneviyatın temelidir. Allah korkusu taşıyan insanlar, üzerlerine düşen görevleri yapmada ve hakları gözetmede daha duyarlı olacaklardır. Her ne kadar dinden bağımsız da maneviyatın bulunabileceği bir gerçek ise de geniş kitleler için maneviyatı garanti eden sistem, dinden başkası değildir. Din dışı ahlâk telakkileri dinin sağlayabileceği faydayı sağlayamaz ve onun yerini dolduramaz. Laikliği '*bir itidâl ve muvâzene sistemi*' olarak anlayan Başgil'e göre din özgürlüğünü sağlamanın ve hem dinî hem de siyasî taassuptan kurtulmanın yolu, laikliktir.

Türkiye'deki laiklik tecrübesinin ilk ve sistemli eleştirisinin Başgil tarafından yapıldığı konusunda genel bir kabul vardır. Başgil'in eleştirisini bence değerli kılan şey, laikliğe inanan bir düşünür olmasıdır. O, muhafazakâr liberal bir düşünür olarak laikliği, demokrasinin en önemli unsurlarından biri olarak görür. Batılı ülkelerde uygulandığı anlamıyla ülkemizde de tam olarak laikliğin uygulanmasını, din ve dünya işlerinin birbirlerinden kavramsal, hukuksal ve kurumsal anlamda ayrılması fikrini savunmaktadır.¹⁰

d. Yüksek Din Öğretiminin Sorunları

Türk Siyasî hayatında din-devlet ilişkilerinden doğrudan etkilenen alanların başında, din eğitimi ve yüksek din öğretimi gelmektedir. Başgil'e göre Tanzimat'a kadar izlenen yol, saf laikliğe doğru olmuş ve devlet ile din işleri birbirlerinden ayrılmıştır. Ancak 1924'ten itibaren farklı bir süreç yaşanmış ve din, devlete bağlanmıştır. Düşünürümüz bu durumu 1924–1934 yılları arasında uygulanan *büyük inkılâp hareketlerine ve bunların doğurduğu siyasî zaruretlere* bağlarken, tıpkı bir sosyolog üslubu ile olayları betimlemeye çalışır. Ona göre, *asırların yoğurup meydana getirdiği muayyen hayat tarz ve telakkisinden birden bire başka bir hayata geçişte bu gibi zorlamalar normaldir ve tarihî gidişin normal istikametinden sayılması mazur görülmelidir*. Bir başka yerde de yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını "Türk millî inan ve güveninin bir mucizesi"¹¹ olarak niteler. Osmanlı döneminin '*kötü kozmopolitizm*'inden uzaklaşmış, *skolastisizmin yerini realizm, tasavvuf moralinin yerini rasyonel düşünceden kaynaklanan millet morali ve bireyci*

¹⁰ Başgil, *Hâtıralar*, 9, 10,

¹¹ Başgil, "Türk Milliyetçiliği: Doğuşu, Manası, Gayesi ve Vasıfları", İkinci Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayını, İstanbul, 1943 (a)

*terbiye sisteminin yerini kolektif iş ve mesuliyet esasına dayanan camia ve millet terbiyesi almıştır.*¹²

Yapılan toplumsal değişimleri “millî zaruretler” olarak gören ve inkılâpçı yönü¹³ öne çıkan Başgil, Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan sert yasaları da yinen bu “zaruretler” kapsamında değerlendirir. Tarihin gidişatından kaynaklanan millî zaruret ve zorlamalar, zaruretlerin miktarınca takdir edilmek durumundadır. Böyle yapıldığında kendi amaçlarına uygun olurlar ve milletin hayatında olumlu etkilerini gösterirler. Ancak bunun bir sınırı olması gerekir. Zaruret hali sona erince zorlamalara bir son vererek normal hayata dönmesini bilmek gerekir. Zaruret sınırını aşan zorlamalar millet hayatında telafisi imkânsız zararlara yol açmaktadır. Üstelik zorlamalar bireysel hakları çiğnemeyi meşrulaştırmaz sadece onların kullanılmasını belirli bir süre geciktirir. Kısa süreliğine alınan zorlayıcı tedbirler, devlette alışkanlık haline gelirse büyük yaralar açılır. Hakka aykırı olarak alınan tedbirler hukuk dışı hareketlerdir. Başka türlü önlemler alarak daha yumuşak geçişler sağlamak imkânı varken, hukuka aykırı uygulamalara devam etmek, devlet için bir mazeret olarak kabul edilemez. Oysa bizde yaşanan şey, savaş hali bittikten sonra da hakka aykırı keyfi uygulamaların sürmesidir. Bu eleştirilerini Türkiye’deki yüksek din öğretimi ve diyanet konusuyla birleştiren Başgil’e göre, inkılâp hareketlerinden doğan zaruret hali geçtikten sonra alınan tedbirlerin yumuşatılması ve normal toplum hayatına dönülmesi gerekirken böyle olmamış, aksine, gittikçe artan şiddette bir yıldırma politikası uygulanmıştır. Bu trajedi, özellikle din ve diyanet alanında yaşanmıştır.¹⁴

Bu çerçevede Başgil, söz konusu durumun toplumsal hayatta doğuracağı etkilere dair sosyolojik bir açıklama yapmaya girişir. Fikir ve kanaatler keçe gibidirler. Darbe yedikçe katılaşır. Bu tür olgular kuvvetle değil ilgili oldukları ihtiyaçlar doyuruldukça yenilirler. Zorlamalara gerekçe olarak gösterilen dincilik hareketinin baskı ve zorlamayla önlenemediğini düşünmek hata olur. Bu hareketin tatmin ettiği ihtiyaç sürdüğü sürece bu hareket daima var olacaktır. O halde tatmin edilmeyi bekleyen ihtiyaçlar iyi tanınıp giderilmesi için uygun adımlar atılmalıdır. Ülkemizde din ve maneviyat alanında toplumun ihtiyacı kendi normal mecrasına konulmalı ve böylece giderilmeliydi. Oysa tam tersi bir yol izlenerek tehlikeli bir çıkmaz içine girilmiştir. Devletin meşru zorlayıcı güçlerine dayanarak baskı ve terör yoluyla hükümet etmenin en kolay yol olduğunu belirten Başgil, bunun millet ve memleket için hiç de hayırlı sonuçlar doğurmayacağı uyarısında bulunur.¹⁵

¹² *Din ve Laiklik*, 195.

¹³ Tuncay Önder, “Ali Fuad Başgil”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce- Muhafazakârlık* içinde, 293.

¹⁴ *Din ve Laiklik*, 196, 197.

¹⁵ *age*, 199, 200.

Din öğretiminde yaşanan yetersizliğin ve bu yetmezmiş gibi ardından gelen kopukluğun doğuracağı sonuçlar hiç de azımsanmamalıdır. Nüfusunun büyük çoğunluğunun çiftçi ve işçi kitlesinin oluşturduğu, halkının yüzde 65'inin okuma yazma bilmediği bir ülkede (1962 yılına ait bir çözümlemedir) yüzyıllar boyunca yaşanarak yerleşmiş olan din ve maneviyat bağlarının birden bire koparılmasındaki zararları göstermek her aydının görevidir. Bir muhafazakâr düşünür olarak Başgil'in sorunlarından biri hiç kuşkusuz ki komünizmdir. Manevî bağların kopmasının sonucu olarak komünizm tehlikesinin ülkeyi tehdit edeceğini söyler. Komünizm manevî sefaletin bir çocuğudur ve bir ruh perişanlığıdır. Komünizm insanların kendilerini başkalarıyla karşılaştırması ve onlarda olup da kendinde olmayan şeylerden dolayı sorgulamaya başlamasıdır. Düşünürümüze göre dindar insan, böyle yapmaz. Hakkı ve kısmeti neyse ona rıza gösterir. Bu tarz bir temellendirmelere, devletçi-muhafazakâr düşünürlerin, dinin yatıştırıcı ve entegre edici rolüne yaptığı vurgularda sıkça rastlanır. Din, bireyi hem tarihe hem de devlete bağlayan bir bağıdır. Bu manevi bağ kesilirse hem devlet hem de millet hayatında büyük felaketler yaşanması kaçınılmaz olacaktır.

İlahiyat ve İlahiyatçı Eleştirisi: Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu yüksek din öğretiminin ihtiyaçları açısından eleştiren Başgil'e göre kanun, din hizmetlerini ifâ edecek olan yüksek diyanet mütehasısı ile ilahiyatlardan yetişecek yüksek ilahiyatçıyı birbirine karıştırmıştır. İslam dininin muhtaç olduğu yüksek diyanet mütehasısı ve din âlimi yetiştirmesi amacıyla Darul Funûn'da bir ilahiyat fakültesi kurulmasını öngören Tevhid-i Tedrisat Kanunu, kapattığı dinî öğretim kurumlarının yerine aynı kalite ve ayarda yenilerini koymamıştır. Böylece İslamî alanda yetişmiş bulunan *yüksek diyanet mütehasıslarının kökünü kurutmıştır*. İyi yetişmiş âlimler birer birer bu dünyadan göçtükten sonra da mütehasıs liyakatine sahip kimse kalmamıştır. İlahiyatçı din ile ilgili sosyal bilimler alanında (dinler tarihi, din felsefesi, din sosyolojisi vb.) yetişmiş bir uzman ya da filozoftur, ancak din adamı değildir. Buna karşılık *diyanet yüksek mütehasısı ise her şeyden önce zühd ve takva sahibi bir dindardır*. Buna ek olarak da muayyen bir dinde yüksek ilim ve kemâl sahibi olmuş bir din adamıdır. Yüksek diyanet mütehasısı *hakkıyla iman etmiş, ilahiyatçı ise sadece iman üzerinde zekâ oyunu oynamayı öğrenmiştir*. Bakanlığa ya da üniversitelere bağlı ilahiyat fakültelerinde ilahiyat felsefecisi ve sosyologu yetişebilir, ancak din adamı ve din âlimi asla yetişmez. Dünyanın hiçbir yerinde laik üniversite çatısı altında bulunan ilahiyat fakültelerinde din adamı ve âlimin çıkmadığını, bunların yetişmesi için gereken havanın bambaşka olduğunu dile getiren düşünürümüz, *kayalıkta pirinç yetişmez* benzetmesiyle, bu kurumlardan âlim yetişmemesine değil asıl yetişmesine şaşırarak gerektiğini söyler.¹⁶

¹⁶ age, 194.

e. Dinî Kurumsallaşmanın Tarihi

Şer’iyye vekâletini ilga eden kanunla birlikte devlet, dinin vesayetinden kurtulmuş oldu. Böylece toplumsal hayat ile ilgili düzenlemeler yapmada ona tam bir karar yetkisi ve tasarruf imkânı sağladı. Bu sürecin devamı ve laiklik ilkesinin mantıksal sonucu olarak, dine de kendi alanında ahlâk ve ibadet konularında karar ve yetki tanınması ve onu kendi sahasında yetkin kılacak muhtariyet hakkının verilmesi gerekirdi. Ancak durum böyle olmadı. Laiklik uygulaması ilk ve önemli adımı atarken din ile ilgili diğer adımı atmamış ve laiklik yolunu yarıda bırakmıştır. Başgil Türkiye’deki laiklik uygulamasının içerdiği tenakuzları şu şekilde şemalaştırır:

- Türkiye Devletinin dini vardır. (1923 tarihli 364 sayılı kanun)
- Türkiye Devletinin dini yoktur. (3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanun)
- Türkiye Devletinin dini vardır ve bu dinin ahkâmını tenfiz etmek devletin vazifesidir. (20 Nisan 1924 Teşkilat-ı Esâsîye Kanunu)

Bu “tereddüt ve tenâkuzları” o zamanki meclis içindeki muhalefetin varlığına ve muhafazakâr elamanlara karşı verilen tavizlere bağlar. Oysa Osmanlı Devletini tasfiye edip Türkiye Cumhuriyetini kuran ekibin zihninde başından itibaren laik bir devlet anlayışını gerçekleştirmek düşüncesi ve hedefi vardı.¹⁷

1937’de çıkarılan kanunla da Anayasaya laiklik ilkesi açıkça konulmuştur. Ancak Başgil’e göre Anayasa’da laiklik ilkesinin yer almasıyla ne devlet laik olmuş ve ne de laiklik kurumların işleyişinde tam olarak yerleşmiştir. Çünkü bir ülkede hakiki manasıyla laikliğin yerleşebilmesi için, ‘devletin, karar ve hareketlerinde dinî mülahaza ve prensiplere yer vermemesi’ yeterli değildir. Din işlerini yürütmekle görevli Diyanet İşleri Teşkilatının da kendi alanına giren konularda özerk hâle getirilmesi gerekir. Oysa kanun Diyanetin bir bakan aracılığıyla hükümete bağlı bir kurum olarak hatta bir “*hükümet dairesi*” gibi çalışmasına hükmetmektedir.¹⁸

f. Diyanet’e Muhtariyet Önerisi: Diyanet’in devlete bağlı bir kurum olmaktan çıkarılması ve tıpkı üniversiteler gibi özerk bir yapıya kavuşturulması gerekir. Bu konuda sadece eleştiri yapmakla kalmayan Başgil, önerisini pratik bir uygulama şeklinde sunmuştur. Hazırladığı “Diyanet İşleri Teşkilat Kanun Tasarısı”na göre merkezi İstanbul’da bulunan bu teşkilatın bütçesi vakıf gelirlerinden sağlanacaktır. Bunu laikliğin toplumumuzda gerçek anlamda tesisi için atılması gereken ilk adım olarak görür. Diğerisi ise 1937’de Anayasaya eklenen altı

¹⁷ Başgil, *Din ve Laiklik*, 189, 190.

¹⁸ *age*, 191,

ilkenin gözden geçirilmesi ve yeniden tanımlanmasıdır. Bu tanımlamanın mantığını oluşturacak olan ilke, bireysel hakların korunması ve geliştirilmesi olacaktır. Laiklik, anayasada kapsamı belirsiz bir ilke olarak kaldığı sürece baskıcı yönetimlerin ve istismarın kaynağı olmayı sürdürecektir. Demokrasinin, din ve devlet ilişkilerinin dayandığı temel ilke olan laikliğin, bu derecede boşluklarla dolu ve belirsiz bırakılmasını toplumsal dengeler açısından büyük tehdit olarak gören düşünürümüz, laiklik tanımı için de bir tanımlama denemesi yapmış ve bu konuda bir teklif de öne sürmüştür. (Başgil, 1960; 131-134)

Laiklik sadece devlet-din ilişkileri ile sınırlı değildir. Bu prensibin tam olarak gerçekleşmesi için dinin kendi içindeki bazı problemlerin de çözümlenmesi gerekir. Dinî düşüncedeki atalet, durgunluk, taklit ve taassubun yenilerek köklü bir canlanma ve yenilenme sağlanması gerekir. Esasen ‘içtimâî bir müessese’ olarak değerlendirilen dinin sunduğu nimetlerden yararlanabilmek ve onu toplumun ayağına bir bağ olmaktan kurtarmak için mutlaka din alanında bir atılım ve inkişâfın yapılması gerekecektir. Bu çerçevede akıl ile nakil arasındaki dinamik bağı sağlayan bir kurum olan içtihadın çalışır vaziyete getirilmesi lazımdır. Düşünürümüz, çağımız için de bir Ebu Hanife’nin çıkarılmasının gerekliliği üzerinde durur. O’nun gibi din ile akıl arasında dinamik bir ilişki kuran, içtihad yeteneği yüksek, cesur din âlimlerinin yetişmesi gerekir.

Din âlimi ve müçtehidin zorunluluğuna vurgu yapan Başgil, bu insanların gökten inmeyeceğini, kendi aramızdan ve kurumlarımızdan yetişeceğini söyler. Ancak ona göre bu vasıfta din âlimi yetiştirecek evsafa yüksek din öğretimi yapan kurumlar tasfiye edilmiş ve yerine daha iyisi konamamıştır. Yakıcı eleştiri burada geliyor: Laik üniversitelerin ilahiyat fakülteleri, din âlimi değil ancak ‘*din tenkitçisi*’ yetiştirebilir.

Modern Türkiye’nin seçkinci Batıcı elitini kıyasıya eleştiren, onları cahillikle ve hem kendi kültürünü hem de Batı’yı tanınamakla suçlayan Başgil’e göre, bu kesimin din bilgisi de oldukça yetersizdir. Hatta çoğu Batılı düşünürden bile daha düşmanca ve haksızcadır. Bu konudaki eleştirilerinin bir devamı olarak Başgil, ihtiyacımızı karşılayacak yüksek din öğretimine dair bir proje teklifinde bulunur. “Yüksek İslam İlimleri Enstitüsü” kurulmasını önerir.

Diyanet Teşkilatı Neden Özerk Olmalıdır?

Başgil’in en ısrarlı olduğu konulardan biri, Diyanet İşleri Teşkilâtına ‘muhtariyet tanınması’dır. Bu konudaki görüşlerin dayandığı gerekçeleri iki başlık altında toplamak mümkündür:

1- Laiklik din ve devlet işlerinin ayrılması ise, devlet nasıl kendi alanında karar verme ve hareket etme yetkisine sahip ise din de kendi alanına giren işlerde

karar ve hareket etme yetkisine sahip olmalıdır. Elbette bu, dinin kendi kurumlarının muhtariyeti ile sağlanacaktır.

2- Diyanetin kendinden beklenen görevleri gereği gibi yerine getirebilmesi için özerk olması gerekir.

Diyanete muhtariyet tanınması, devletin yararına olacaktır. Çünkü böylece devletin *laiklik umdesi normal manasını alacak ve bu umde, bugün olduğu gibi mantıksız ve kaypak bir mefhum olmaktan kurtarılacaktır*. Diyanetin yararına olacaktır. Çünkü diyanet işleri ve dinî kurumlar, hükümetin kontrolünden çıkacaktır. Yani her an değişen bir hava ve politikanın baskısından kurtarılacak ve kendine sahip, kendi mukadderatına hâkim bir müessese halini alacaktır.¹⁹

Aslında Diyanete özerklik kazandırılması, şer'iyeye vekâletini ilga eden kanunun yarıda bıraktığı işin tamamlanmasından ve işin tabiatının icabından başka bir şey değildir. Laiklik ilkesi gereği olarak, dinin ve dinî kurumların da serbestçe faaliyet göstermelerine imkân tanınmalı, din hizmetlerini yerine getirmekle görevli bir kurum olan Diyanet de muhtariyetine kavuşturulmalıydı. Böyle olmadığı gibi diyanet büsbütün devlet kontrolü altına alındı. Buna ek olarak da din öğretimi yapan kurumlar kapatılmıştır. Vakıflar da yine devlet kontrolü altına alınmıştır. Bu ise laikliğe aykırıdır.

Osmanlı döneminde halife-sultanın şahsında din ve devlet otoritesi ve işleri birleşiyor, hilafet ve saltanat görevleri tek elde ve bir merkezde toplanıyordu. Ancak mademki artık laik bir devlet düzeninde yaşıyoruz bu durumun değişmesi, din ve devlet işlerinin kurumsal olarak da birbirlerinden ayrılması gerekmektedir. Laik devlette artık *dinî teşkilatı hükümet emri altında tutmakta bir mana ve mantık yoktur*. Sürdürülmekte olan durum yani diyanet teşkilatının devlete bağlı olarak varlığını sürdürmesi olayı, laikliğe aykırı olmasının yanında, diyanetin de zararına olmaktadır. *Diyanet, siyasetin esareti* altındadır. Siyasetin baskısı ve kontrolü altındaki diyanet kurumu, bundan zarar görmekte her gün biraz daha gerilemekte ve sönüp çökmektedir. Diyanet teşkilatı, imanlı ve ehliyetli din adamlarının elinde ve onların hür ve feragatli çalışmaları sayesinde yaşayabilir. Aksi halde bakımsızlıktan ve adamsızlıktan çökmesi kaçınılmazdır. Bir an önce bu konuda atılması gereken adımların atılması ve diyanet teşkilatına idarî, ilmî ve malî özerkliğinin tanınması gerekir. Böyle yapıldığında, diyanet kurumu, yaşama ve gelişme imkânı bulacaktır. Esasen Başgil, diyanet için talep ettiği muhtariyetin gerekçesinin herhangi bir kurumun muhtariyetinden beklenenden farksız olduğunu söyler. Bu, yaşamak ve serbestçe inkişâf etmektir. Medenî ülkelerde sadece bilimsel değil dinsel kurumlar

¹⁹ Başgil, *age*, 203.

da siyasetin dışında kendi özerk alanlarında gelişmelerini sürdürmektedir. Bizde de yapılması gereken iş budur.

Diyanete muhtariyet tanınması konusu anlaşıldığına göre geriye *bu muhtariyetin tanzimi* işi kalmaktadır. Başgil, Diyanet kurumunun özerk hale getirilmesinin bir uygulama meselesi olduğu düşüncesindedir. Ona göre bu konuda ülkemizde yaşanmış ve örnek alınabilecek uygulamalar vardır. Eğer Diyanetin özerkliğinin doğuracağı sonuçlardan bazı şüpheler duyuluyorsa, özerklik esasına göre çalışan diğer kurumların kurumsal ve tarihsel gelişimine bakılmalıdır. Bu konu bir *tatbikat meselesidir*, ve uygulandığında görülecektir ki korkular yersiz olduğu kadar elde edilen yararlar çok fazla olacaktır. Örnek olarak önümüzde üniversitelerimiz durmaktadır. Türkiye’de eğer bir üniversite başarısından söz ediliyorsa bu noktaya iki aşamadan geçilerek geldiği bilinmelidir. İlk olarak 1933’de kurulan üniversitelere 1946 yılında özerklik tanındı. Diyanet konusunda da bu şekilde aşama aşama ilerleyerek özerliğin kazandırılması mümkündür.

Diyanetin özerkliği konusunda sadece idarî ve ilmî değil malî özerkliğin de tanınarak, bu kurumun kendi yağıyla kavrulması sağlanmalıdır. Bunun için de vakıfları diyanete devretmek gerekir.

Diyanete özerklik tanınması halinde kurumun malî açıdan büyük bir sıkıntıya düşeceği ihtimalini tartışan Başgil, vakıfların diyanete devrinin sorunu büyük ölçüde çözeceği düşüncesindedir. Sonuçta dinî vakıflar din hizmetleri için kurulmuşlardır. Gelir ve giderleriyle diyanete bağlanan vakıflar, hem büyük bir malî imkân sağlayacak hem de kuruldukları amaca uygun bir yola girmiş olacaktır. Resmi ellerin yönetiminde yıpranan ve halkın güvenini kaybeden bu kurumlar, *şart-ı vâkıf*’ı yerine getirecekleri için yeni vakıfların kurulmasını da teşvik edecektir.²⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun özerkliğinin gerekliliği nedenleri ve sonuçları konusunda görüşlerini sayan Başgil tüm bunlardan sonra önemli bir engelin varlığına dikkat çeker. Diyanetin bugünkü haliyle özerkliğe hazır olmadığını, bugünkü haliyle diyanete muhtariyet tanınmasının bir yeri ve manasının bulunmadığını, çünkü bu işler için gerekli olan insan kaynağının kurduğunu vurgular. Özerklik havası içinde çalışacak, kurumu selametle çalıştırıp gayesine ulaştıracak nitelikte, ehliyetli, bilgili yüksek din uzmanlarının yetiştirilmesinin gerektiğini savunur. İşte bunun için öne sürdüğü proje “İslam İlimleri Enstitüsü”nün kurulmasıdır. Bu enstitüde yetişen bilgili ve yüksek nitelikli uzmanlar sayesinde Diyanet’i yeni baştan teşkilatlandırmak mümkün olacaktır. Tıpkı Diyanet İşleri Teşkilatı gibi İslam İlimleri Enstitüsü de İstanbul’da kurulmalıdır. Bu kurumların

²⁰ *Din ve Laiklik*, 205.

merkez teşkilatları İstanbul 'da kurulacak olursa, politikanın etkisinden nispeten uzak kalacaktır.

Sonuç olarak; Diyanet İşleri Başkanlığı tam anlamıyla ve tümüyle özerkleştirilmelidir. Bu, her şeyden önce benimsediğimiz laiklik ilkesinin bir gereğidir. Ayrıca günlük siyasetin baskılarından uzak ve özgürce çalışan bir Diyanet kendinden beklenenleri daha iyi verebilecektir. Ancak aşılması gereken bir sorun vardır. Diyaneti kendi özerkliği içinde çalıştıracak ehliyetli ve yüksek nitelikli kadroların yetiştirilmesi gerekir. Bu amaçla yeni Yüksek İslam İlimleri Enstitüsü kurulmalıdır. Üniversite çatısı altında faaliyet gösteren ilahiyat fakülteleri din adamı yetiştirme görevini yerine getirecek yeterlilikte değildir. Daha çok teolog yetiştirebilecek bir yapılanmaya sahip bulunan ilahiyat fakülteleri, yüksek İslam enstitülerinin yerini doldurmaktan uzaktır. Dine dışarıdan bakan ve bilimsellik adı altında dinî hayatı nesneleştiren modern ilahiyat öğretimi, dinî konularda yetkin din âlimleri yetiştirecek donanımdan yoksundur. Onun yüksek din öğretiminden beklentisi; dindar din âlimi yetiştirilmesidir. Bu özelliğin de Yüksek İslam Enstitülerinde daha iyi verildiğini düşünmektedir.

2. EROL GÜNGÖR'ÜN YAKLAŞIMI

a. Dinde yenilenme, yeni bir konu değildir. Bu konu, din mefhumu ortaya çıktığı andan itibaren yaşanan bir olgudur. Ancak kullanılan bazı kavramların olumsuz çağrışımları nedeniyle soğukkanlı düşünmek zorlaşmaktadır. Örneğin **reform** sözcüğü, aslında doğru olmasına karşın, kullanımından kaynaklanan nedenlerden dolayı başka sözcüklere yerini bırakabilir. İslah ve tecdit sözcükleri bize ait bir kökene sahip olduklarından anlatılmak istenene yardımcı olabilirler. Bir ilahiyatçı olmadığını sosyal bilimci açısından İslam'a baktığını belirten düşünürümüz, kitap okununca görülecektir ki, aslında İslam düşüncesine hiç de yabancı değildir. Aksine İslam'ın sorunlarını kavramış bir aydındır. Nitekim başta İslam düşüncesinde öze dönüşçü hareketlere genel bir bakış atan Güngör, Selefîye'yi ve temel görüşlerini tanıtır. İslam'da dinin ana kaynakları üzerinde bir tartışmadan çok, dinî düşüncede ortaya çıkan yanlışların inceleneyeceği bir sorgulama ve ıslah hareketinin gerekliliğini vurgular.²¹

a. Dinî Uyanış Olgusu ve Yüksek Din Öğretimi: İslam ülkelerinde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir uyanış yaşandığını tespit eden Güngör, bunun sadece tek yönlü olarak Müslümanlara ait subjektif bir değerlendirme olmadığını aksine Batılı ülkeler tarafından da yakından takip edilen bir gerçek olduğunu belirtir. Batılı ülkeler açısından Müslüman coğrafya siyasî ve sosyal yönlerden pek bir değer taşımıyordu. Fakat izlenen gelişmeler onların da düşüncelerini değiştirdi. En başta

²¹ Güngör, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, 232 vd.

artık Ortadoğu’da yaşayan toplumlar kaderlerini tayin etme kararlığı sergilemeye başladılar. Evet, Ortadoğu coğrafyası büyük, kaynaklar açısından zengin ve stratejik bir bölgedir. Ne ki bu nüfus, servet ve coğrafya, uygun bir ideoloji ile birleştiğinde gerçek anlamda güç olur. İşte bölgede yaşanan şey buydu. Müslüman ülkelere hâkim olan anlayış genel olarak reaksiyonerdı ve Batı’daki gelişmeleri kendi kalıplarına uydurarak *iktibas etmekten* ibaretti. Oysa şimdi bir kendi farkına varış, kendi değerleri ve kültüründen esinlenerek karşılıklı bir alış-verişe doğru bir ilerleme göze çarpmaktadır.²²

Toplumsal olguları açıklamada zihinsel yapı ve süreçleri ihmal ederek maddî nedenlere ağırlık vermek bir hatadır. *Petrolcü görüşü* göz ardı etmemekle beraber onu fazla maddî bulan Güngör, İslamî uyanışın *modern bir olgu* olduğunu düşünür. Reaksiyoner görüş, dinî uyanışı modernleşmenin sancısı olarak temellendirir. Bir zamanlar *kötünün iyisi*, sonra *vazgeçilmez iyi* olarak görülen Batı, içeriden de eleştirilmeye başlandı. Batılı düşünürler Batı uygarlığını sorgulayan ve farklı kültürlerle dikkat çeken çalışmalar yaptı. Yaşanan iki büyük dünya savaşının ardından nükleer savaşın eşiğine gelinmesi Batı’nın büyüsunü büyük ölçüde bozdu. Batı’nın diğer kültürlerle yaklaşımını emperyalizm olarak niteleyen Marksizm ile İslamcılar arasında da yakınlaşmalar oldu. Bu yakınlaşma, düşünsel alana da yansıdı ve İslam ile sosyalizm arasında sentezler kuruldu. Bu süreç, İslamcıları ideolojik olarak eğitti ve onları modern dünyada siyaset yapmaya hazırladı. Batı’ya duyulan güvenin azalması İslam’ı kapsamlı bir ideoloji olarak görme arzusunu hatta ihtiyacını tetiklemiş oldu.²³

Uyanış, daha önceki uyku ve saflık dönemine işaret eder. Uyanışa olumlu bakanlar, doğal olarak geçmiş dönemi bir uyuşukluk olarak görürler. Uyku döneminin niteliklerini ortaya koymak iki dönemi ayıran özellikleri de belirlemeyi sağlar. *Bilgi yanlışları* ve *muhakeme kusurlarıyla* karışık bir hâl alan konuyu değerlendirmek için önce popüler iddiaları ele almalıdır. İslam medeniyetinin genel ilerleyişine dair tablo ilk dönemlerden itibaren gittikçe artan bir ivmeyle siyasî ve manevî açılardan Müslümanların kendi değerlerine yabancılaştıkları doğrultusundadır. Dinî yozlaşmanın sonucu ve hatta bir cezası olarak İslam medeniyetinin çöktüğüne dair genel bir kabul vardır. Ancak dinden uzaklaşma konusu sanıldığı kadar açık bir husus değildir. Neyin dinden uzaklaşma ve neyin de dine sıkıca sarılma anlamına geldiği eğer açık ve sarıh olarak tespit edilirse, o zaman geri kalmanın ölçütleri daha iyi anlaşılabilir. Dine sarılmanın o kadar da nesnel bir ölçütü bulunmadığını düşünen Güngör, dine sınıksık bağlanmanın muhtevasının da dönemden döneme değiştiğini ileri sürer. Bunu sosyolojik bir sorun olarak gören

²² Güngör, *age*, 11 vd.

²³ Güngör, *age*, 17.

düşünürümüz, her dönemin anlayışının diğerinden farklı olduğunu, zihinlere tesir eden etkenlerin zamanla değiştiğini, dolayısıyla da insanların din anlayışlarının ve dinden beklentilerinin değiştiğini belirtir. Buna karşılık ilke ve prensip anlamında din değişmez. İslam öz olarak aşkın ve değişmez metafizik ilkelere dayanır ve bu muhtevanın değişkenliğinden söz etmek mümkün değildir. Asıl konuşulması gereken değişen din anlayışları ve onların gerisinde yatan sosyal etkenlerdir.

İslam'da siyaset kurumunun oluşumu ve gelişimine dair genel bir panorama sunan düşünürümüz, hilâfetin izlediği tarihsel ve siyasî süreci resmeder. Son olarak Osmanlılara geçen hilâfet nihayet siyasî olarak da zayıfladı. Özellikle Tanzimatçıların izlediği ve “*muvâzene politikası*” adını verdikleri strateji nedeniyle padişahın elindeki bürokratik güçler de iyice sınırlandı. Tanzimatçılar İngiltere ile Rusya arasında bir denge siyaseti izlediklerini, onların neler izlediklerini iyi bildiklerini, önemli mevkiilerde kendilerini görmek istediklerini ileri sürerek bürokrasiyi kontrol etmeye başladılar. Bu, onların kendilerini “çok istenir” göstermek için kullandıkları bir stratejiydi. Bu süreçte Abdülhamit, halifelik makamının içerdiği siyasî potansiyeli kullanarak, Müslümanların son siyasî koruyucusu olan Osmanlı-Türk Devletini ayakta tutmayı düşündü. Bunu sadece Osmanlı-Türk varlığı için değil, tüm Müslümanları içine alacak bir kapsamda ele aldı. İşte tarihe Pan-İslamizm olarak geçen ve yankıları günümüze kadar süren politik İslâmî doktrinin kaynağı buydu. O zamanlarda ittihâd-ı İslâm denildiğinde, Osmanlı egemenliği altındaki toplumlar ve Osmanlı Devleti ile diğer Müslüman topluluklar arasındaki siyasî birlik anlaşıyordu. II. Abdülhamit bu siyasetin bir parçası olarak merkezî ve sıkı bir siyasî yönetimden yanaydı. Bu konudaki ısrarı bazı İslamcılar ondan uzaklaşmasına bile yol açtı. Sonraki İslamcılar ise İslam'ın modernleşmesi üzerinde durdular. Efganî ile Abduh arasındaki fark bunun bir göstergesidir. Siyasî birliğe daha çok önem veren ve bunun için siyasî çalışmalar yapan Efganî'den sonra gelen Abduh, İslam'ın kuramsal problemlerine ağırlık verdi. Aslında bu değişim İttihatçıların izlediği politikalarda da göze çarpar. İslam'a olan ilgileri siyasî olmaktan ileri gitmeyen İttihat ve Terakkî liderleri, zorunlu olunca Halifelik'in siyasî nüfuzunu da kullanmaya çalıştılar. Sultan Reşat döneminde çıkartılan meşhur “cihad fetvası” aslında onların girişimlerinin bir sonucudur. Bu konunun hep yanlış anlaşıldığını belirten Güngör, konunun özünde, özellikle İngilizlerin yürüttüğü propaganda ve dezenformasyonun yanında Müslüman topluluklar arasında sağlıklı bir iletişimin bulunmayışının doğurduğu sorunların yattığını söyler. Şu kesindir ki, ilk İslamcılarla sonraki İslamcılar arasında ciddi denilebilecek siyasî görüş farklılıkları vardır. Birincilerin İslam'a bakışları daha

siyasî ve pragmatik iken (çünkü çökmeye yüz tutmuş Devlet- Âli'yi korumaya çalışıyorlardı.) sonrakiler daha liberal ve adem-i merkeziyetçi bir açıdan baktılar.²⁴

b. Medreseler ve Ulemâ'nın Kımıldamak Bilmeyen Zihni

Yenilenmeci aydınların, tekke ve medreseleri gerilemenin başlıca nedenlerinden saydıkları bilinir. Ancak bu oldukça yüzeysel bir değerlendirmenin ürünüdür. Medrese-tekke ilişkilerini Sünnî İslam'ı çerçevesinde değerlendiren Güngör, konuyu epistemolojik ve politik bir açıdan inceler. Önceleri tasavvuf bir gündelik hayat uygulaması olarak yaşarken zamanla kurumsallaştı ve bazı sapkın dinî akımların yuvası haline gelmeye başladı. Bunun en büyük nedeni, tasavvufun sübjektif yorumlara son derece açık bir yapıya sahip olmasıdır. Örgütlü tasavvufun dinî ve epistemolojik eleştirilerine karşı nesnel dinî bilgiyi temsil eden medreseler kuruldu. Medrese, tasavvufa karşı rasyonel bir dinî anlayışı temsil ediyordu. Gerçekten de İslam dünyasında medresenin kuruluşu ve gelişme süreci incelendiğinde, dinî ve ilmi gerekçelerin yanında çok belirgin politik etkenlerin de rol oynadığı görülecektir. Zamanla Sünnî sistem içinde bu iki kurum birbirlerine yaklaştı. Medrese, keşf ve kerameti dinî delil saymamakla beraber, eskisi kadar ona karşı çıkmadı. Buna karşılık tekke de dinin açık ilkelerine bağlı kalacağını vurguladı.²⁵ Bu uzlaşma Sünnî dindarlık anlayışının karakterini oluşturdu. Medresenin İslam medeniyetindeki yerini yanlış tespit eden ortalama aydın, onun bir zamanlar bilim, felsefe ve fen alanlarında oynadığı eşsiz rolün farkında değildir. Ortaçağlar boyunca medreseler sadece dinî bilginin değil, bilimsel, teknik ve alet bilimlerinin de en üst düzeyde üretildiği ve öğretildiği yerlerdi. Buralarda yetişen sayısız bilgin, ölümsüz eserler yazmışlardı. Sınıf yerine ders eksenli bir programın uygulandığı bu kurumlarda, alanında uzman hocalar arasında akademik rekabet sağlanırdı. Ancak sonuçta medrese, toplumsal ve tarihsel bir kurumdur. Onun kaderi de genel olarak yaşanan tarihsel gelişmelerden bağımsız olmamıştır.

İslam dünyasında öğretim olgusunun ortaya çıkışını ve kurumsallaşmasını ayrı bir eserde tartışan Hüseyin Atay, medreselerin gerilemesini bazı nedenlere bağlar. En başta bu kurumların İslam'ın ilk çağından bu yana süregelen iki farklı din anlayışı tarafından sahiplenilmesi mücadelesini sayar. Diğer ana neden ise biyolojik gelişim yasasıyla ilgilidir. Osmanlı toplumu kurulduğu andan itibaren hızla ve istekle büyümüş, olgunlaşmış ancak bir sür sonra da yaşlanmaya başlamıştır. Yönetim yorulmuş ve sistem artık büyümenin, genişlemenin tabii sınırlarına varıp dayanmıştır. Toplum durgunlaşıp geriledikçe diğer tüm kurumlar gibi medreseler de bu süreçten olumsuz etkilenmişlerdir.²⁶ Bunların dışında saydığı nedenlerin bazıları

²⁴ Güngör, *age*, 155, 158 vd.

²⁵ Güngör, 35.

²⁶ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 133-1135.

yapısaldır bazıları da sosyal ortamdan kaynaklanmaktadır. Bu nedenleri kısaca şunlardır: merkeziyetçilik, saltanat/iktidar kavgası, padişahların bazı kişisel ve yönetsel zaafırları, talebe isyanları, dil sorunu, dinî ve ilmi hürriyetin olmayışı, bireycilik ve çıkarıcılık.²⁷

c. Türk Halkının Manevî Liderliği Üstlenme Sorunu

İslam dünyasındaki dinî uyanışın karmaşık nedenlerini tartışan Güngör, yaşanan sosyolojik gerçekliğin basmakalıp düşüncelerin yansıttığından bambaşka olduğunu söyler. Ona göre, dinî liderlerin rolü asla azalmış değildir. İslâm geleneği durgunluk içine de girmemiştir. Batılı eğitim sistemlerinin yaygınlaşması da İslâmcı görüşlerin ve çevrelerin zayıflamasına sebep olmuş değildir. Gelenekçi din anlayışında bazı değişikliklerin olduğunu da tespit eden Güngör, “*bu değişimin Batıcı-Laik basmakalıp inancın beklediği istikamette olmadığı*” düşüncesindedir. Aksine modern öncesi dönemde fazla gücü olmayan esnaf, zanaatkar, köylü kesimlerinin eğitimin sunduğu imkânlar sayesinde güçlenmiş ve *seslerini daha iyi çıkarır hale* gelmiştir. Bugün artık İslâm ideolojisini siyasal ve toplumsal hareket olarak yönetebilecek kalitede insanlar yetişmektedir. Düşünürümüzün öngörüsü hızla yetişen bu kesimin, Türkiye’nin geleceğinde etkin ve belirleyici bir güç olacağı yolundadır. Bu modernleşmenin İslâm’la sentezlenmiş biçimidir.²⁸

Türkiye’de artık dine bakışta belirgin bir yerli yerine oturma süreci yaşanmış ve tamamlanmıştır. Buna bağlı olarak ilerici-gerici kavgası retoriği kalmamıştır. Dine tepeden bakan ve ilericilik sıfatını da büyük ölçüde bundan alan ‘ilerici’ aydın tipinin bilançosu kocaman bir sıfırla kapanmak üzeredir. Bunda kendini iyi yetiştirmiş ve etkili makamlara gelerek kendini kabul ettirmiş İslâmcı aydın kitlenin varlığı büyük rol oynamıştır. Şimdi ise alışılmış olanın dışında bir eski-yeni kavgası başlamıştır.²⁹ Bu yeni durumu, alaylı-mektepli kavgası olarak adlandıran Güngör’e göre bir tarafta “eskiden sadece iktidar elitinin faydalandığı eğitim nimetinden istifade ederek çağımızın problemleriyle baş edecek şekilde yetişmiş bir din adamı kadrosu” diğer tarafta ise “durgun ve reaksiyoner bir din anlayışını temsil eden bir başka kadro” vardır. Bunlar Türk halkının manevî liderliğini üstlenmek iddiasıyla yarışmaktadır. Bu çekişmede her taraf diğerine çelme atarak kazanma çabası içindedir. Bir takım kavgası söz konusudur. Eskiler sayıca çok ve güçlüdür. Güçleri, sosyal bakımdan daha köklü oluşlarından kaynaklanmaktadır. Kökenleri ve

²⁷ Atay, age, 136- 154.

²⁸ Güngör, age, 16,

²⁹ Manevî liderliği üstlenme kavgasının Osmanlı’da trajik örnekleri vardır. Bu konuda bir değerlendirme için şu çalışmaya bakılabilir. Evkuran, Mehmet, “Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulema İlişkileri-Molla Lutfi Örneğinde Bir Değerlendirme-”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 7, sayı 13, 2008.

dayandıkları sınıflar açısından hâkim çoğunluğu temsil etmektedirler. Diğerleri ise son yıllarda modern eğitim kurumları sayesinde peydah olmuş bir azınlıktır. Güçleri ise iktidarla olan ilişkilerine bağlıdır. Ancak burada atlanmaması gereken bir nokta vardır. Bu azınlık, anlayış ve donanım olarak güçlüdür ve tam da bu nedenle gelecek onların olacaktır.³⁰ Türkiye’de İslam anlayışının ve buna bağlı pek çok konunun geleceği, *kimin hangi makamı kapacağı meselesinde* değildir. Kendini yenilemeyen, toplumunu ve dünyanın gidişatını okumakta isteksiz ve yetersiz kesimlerin, elindeki imkânlarla rağmen bu yarışı kaybedeceği ortadadır. Çünkü önemli olan şey, zümre hâkimiyeti değil doğru prensibi yakalamaktır.³¹

Bu yeni sınıfın ortaya çıkış ile modern ilahiyat fakülteleri, enstitüler ve imam-hatip okullarında verilen eğitim arasında sıkı bir bağ vardır. Daha yakından bakıldığında bunun iki bariz nedeni olduğu görülür: İlki bu kurumlarda verilen eğitimin içeriğidir. Eğitim programları, mesleğe yönelik derslerin yanında ‘laik’ okullardaki dersleri de kapsar. Böylece öğrenciler, modern çağın temel özelliklerini de öğrenmiş oluyorlardı. İkinci neden ise, sosyal ve kültürel çevredir. Köy ve taşra hayatı ile kent hayatı arasındaki fark, öğrencilerin ufkunu, anlayışını, görgüsünü genişletmiş, hayata daha geniş, esnek, hoşgörülü ve zengin bir açıdan bakmasını sağlamıştır. Esasen mektepli ile alaylı arasındaki farkı doğuran neden de budur. Yani **formel eğitim** ile **sosyal eğitimin** bir arada oluşu olgusudur. Kent ortamında modern kurumlarda zengin bir programdan geçmiş olan bir öğrenci, *“kapalı cemaat mensubunun rahatlığı içinde değildir. Zihni devamlı alarm halinde, fikirleri her an yontulmaya hazır, günlük hayatı değişmelere intibak edecek bir hareketlilik içindedir.”*³²

d. Yüksek Din Öğretimi

Türkiye’de devleti yöneten kadroların modernleşme ve Batılaşma doğrultusundaki kararlı adımları, bu iki kesim arasındaki itibar farklılaşmasını Batıcılar lehine derinleştirdi. Diğer yandan millî devletlerin büyük oranda kalkınmaya öncelik vermesi, entelektüel enerjinin de bu alana kaymasına yol açtı ve düşünür anlamındaki aydının seviyesinde düşme yaşandı. Medreselerin kapanması ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde resmî din öğretiminin yapılmasının yasaklanması gibi nedenlerden dolayı, İslamcı aydın kesimi büyük bir çöküntü hatta yok oluş süreci içine girmiş, sahipsiz kalınca da karşıtları tarafından da karikatürize edilen bir alay konusu olmuştur. İslam’da bir din adamları sınıfı olmayışı da bu süreci tetiklemiş, devlete bağlı bir varlık gösteren İslamcı aydının büsbütün boşluğa düşmesine neden olmuştur. Zamanla da yaşanan tüm geriliklerin ve kötülüklerin

³⁰ Güngör, age, 216.

³¹ Güngör, 221.

³² Güngör, age, 217, 218.

kaynağı gösterilir olmuştur. Yeni kurulan İlahiyat fakülteleri yapılırken dini bilen aydın eksikliği derinden hissedilmiş, ihtiyacı gidermek için yurtdışından hocalar getirmek zorunda kalınmıştır.

Muhafazakâr, Batıcı ve İslamcı aydın tipleri üzerinde değerlendirmelerini Batı karşısında yaşanan şok ve ona karşı geliştirilen reaksiyon çerçevesinde yapan düşünürümüz, bu konumların köklü bir geleneğe dayanmak yerine reaksiyoner yönlerinin ağır bastığını belirtir. Öze dönüş ekseninde gelişen İslamcı hareketin selefiyecî boyutuna da değinen Güngör, bu hareketin kendi öz kaynaklarından çok diğer Müslüman toplumların tecrübelerine dayandığına işaret eder. İslamcı modernist aydın kavramına eleştirel bir gözle bakan Güngör, bu kesimin en belirgin özelliğinin kendi kaynaklarına hâkim olamaması, temel eserlerini bile Batılı yazarlardan yapılan tercümelerden okumasıdır. Aslında bu durum Mısır, İran, Hint vs. kökenli aydınların İslamcılar üzerinde derin etkiye bulunması hususunu da açıklamaktadır. Kendisi bilgi üretemeyen aydın, başka topraklarda gelişen düşüncelere hayranlıkla bağlanmıştır. Kendi öz meselelerini bağımsız bir zihin yapısıyla ele alıp tartışmaktan uzak olması, İslamcı aydın için de bir eleştiri konusu olmaya devam etmektedir. Diğer yandan Batıcı modernistlerin camilere musiki sokulması, sıra konularak secdesiz namaz kılınması, namaz surelerinin mahalli dilde okunması, hacca gidilmekten vazgeçilmesi türünden çözümleri ise, Erol Güngör'ün ifadesiyle *“caminin dışındaki kimselerin içerdekiler hakkında tavsiyelerde bulunması”* kabilinden tuhaf bir durumdur.³³

e. İlahiyatçının Sorumluluğu: Başgil ile Güngör arasındaki en bariz farklardan biri, ilahiyat konusuna bakışlarıdır. Başgil, ilahiyatlar konusunda hiçbir olumlu düşünce beslemez ve bir beklenti içine girmezken, Güngör açısından ilahiyatlara büyük sorumluluklar düşmektedir.

Eski yeni kavgası, alaylı din âlimi ile mektepli din âlimi arasındaki çekişmedir. Modern ilahiyat fakültelerinin açılmasıyla birlikte, İslâmî düşünüşün kalitesinde belirgin bir artış oldu. Ayrıca sanayileşmenin ve köyden kente göçün de etkisiyle bu kurumlara duyulan ilgi arttı. Bu okullardan modern tarzda eğitim alarak yetişen insanlar ülkenin çeşitli yerlerinde önemli yerlere gelmeye başladılar.

³³ Güngör Türkiye’de din alanında girişilen reformların başarısız kalmasının, reformcuların yaklaşımlarıyla olan bağlantısına dikkat çeker ve şöyle der: *“Reformcuların başarısızlık sebeplerinden biri de, yaşanan din hayatının dışında kalmalarıdır. ‘Caminin dışındaki’ kimselerin ‘içerdekiler’ hakkında tavsiyelerde bulunmaları gerçekten garip görünüyor. Böylece Müslüman cemaati böyle adamların gerçekten kendilerine katılmak isteyen imanlı kimseler mi, yoksa kendilerini cemaatin üstünde görerek onu kendi medeniyet modeline uydurmak isteyen ‘hayırsever inkılâpçılar’ mı olduklarını kestirmekte güçlük çekiyor.”* Güngör, age, 214.

Böylece alaylı din âlimlerinin dışında mektepli din bilginlerinin de saygınlığı ve etkisi arttı. Şu an görünen manzara, halka daha yakın olan ve İslâmî cemaatlere de daha yakın olan alaylı kesimin etkinliğinin ve gücünün fazla olduğudur. Ayrıca demokrasiye geçişle birlikte siyasilerin bu tür âlimlere büyük rağbet göstermesi, mekteplilerin işini zorlaştırmıştır. Ancak Erol Güngör uzun vadede mekteplilerin kazanacağına inanır. Mektepli-alaylı ayrımını asla istihfaf amacıyla kullanmadığını belirten düşünürümüz, alaylıların gördüğü hizmeti takdir etmekle beraber modern din eğitiminin ürünü olan mekteplilerin önünün açık olduğunu sosyolojik olarak tespit eder. Bu kesimin en önemli başarısı dindar halk kesimiyle demokratik rejimi barıştırmaları olmuştur. Diğer yandan medrese klasik medrese yöntemiyle dini öğreten ve geleneği bir ölçüde yaşatan, bu yönüyle de önemli bir işlev gören alaylı kesim kesin bir bunalım içindedir. Zira yaptıkları işin sosyal bir karşılığı yoktur. Ayrıca medreseler ayakta olmadıkları için, onların ıslahından söz etmek sosyolojik olarak yanlıştır.

İslâm dünyasında din-politika ilişkilerine de değinen Güngör, politikacıların dine yerli-yersiz müdahale etmelerinden son derece rahatsızdır. Ancak bu müdahaleyi politikacıların heveslerinin yanında başka bir gelişmeye daha bağlar. Bu, gerekli olan içtihadın yapılmayışından doğan boşluk sorunudur. Din bilginleri görevlerini yapmak yerine geri çekildikçe ya da sorunlar karşısında olumsuz hüküm verdikçe sıkıntılar daha da çoğaldı. Oysa hayat, pratik çözümler talep eder. Ehliyetli kişilerin ve uzmanların doldurması gerekip de ihmal ettiği boşluğu hayatın gerçekleri doldurmaktadır. Bunun da sorumlusu yine içtihaddan kaçınan ilahiyatçılardır. İslam dünyasında zihniyet yenilenmesinin adresi içtihad, ilmî tefekkür ve entelektüel çalışmalardır. Ancak entelektüel hayat siyaset karşısında gerilemiş ve zayıflamıştır. Siyasetin öne çıkması ilmî alanda çalışmalar yapacak nitelikte insanları da eylem alanına yönlendirmiş ve kalıcı, kapsamlı çalışmaların ortaya çıkmasını önlemiştir. Kendilerini “mücahit” olarak görüp de asıl mücadele alanının siyaset olduğunu düşünenlere seslenen Güngör, İslâm’ın gerçek anlamda yükünü çekecek olanların mütefekkir din bilginleri olduğunu ısrarla vurgular ve İslam’ın ilme yaptığı vurguyu hatırlatır.³⁴

³⁴ Düşünürümüzün modern ilahiyatçıdan beklentilerini şu içten ve bir o kadar da uyarıcı sözleri iyi yansıtıyor: *“Biliyorum ki benim bu yazdıklarımı okuyan ulemâımız yine din âlimi olmayan birinin içtihad yapmaya kalktığını söyleyecektir. Onlara göre ortada yeni bir müçtehid taslağı vardır. Onların bir şeyi iyi bilmelerini isterim: Benim –ve İslâm’a gönülden bağlı daha nice Müslümanın- bütün isteği içtihad kapısında ulemâyı görmektir. Onlar bu vazifeyi üzerlerine almadıkça gerçekten müçtehid taslakları çıkar, ama kimsenin de bu taslakları kınamaya hakkı kalmaz. Çünkü müçtehid taslaklarının ortaya çıkmasının asıl sebebi, ulemânın bir türlü kımıldamayan zihnidir. Bu zihin hâlâ ribâ ile faizi birbirinden ayıracak esneklığe sahip olamamışsa, yasaktan başka bir şey göstermiyorsa,*

Sonuç ve Sonsöz

İyi bir ilahiyatçı nasıl yetişir? sorusu dün olduğu gibi bugün de askıda durmaktadır. Öyle anlaşıyor ki bu soruya cevap vermek, bir bilgi sorunu olmaktan çok temelde bir zihniyet ve bakış açısı sorunudur. Farklı zihinsel yapılar arasındaki tartışma ve üstünlük mücadelesi, modern olduğu kadar geleneksel kökenleriyle süregidecek gibi görünüyor.

Ülkemizde son dönemde yaşanan süreç kısmen Ali Fuad Başgil'in hayalindeki projenin uygulanmasına tanıklık etmektedir. Yani; kendi uzmanlık alanı içine kapanmış, geleneğe, geçmişe yani şimdiki zamandan geriye doğru uzanan, dindar, Ehl-i Sünnet yolundan ayrılmayan kadrolar yetiştirilmesi öncelenmektedir.

Buna karşılık Erol Güngör'ün modern üniversite çatısı altında çalışan, dünyayı ve elbette İslâm'ı tanıyan, içinde yaşadığı toplumun problemlerini çözme ve inisiyatif üstlenmekten kaçınmayan ilahiyatçı tipi konusunda dile getirdiği iyimserliği zayıflamışa benziyor. Başgil'in aksine Güngör, modern üniversite sistemi içinde, diğer sosyal bilimleri tanıyarak yetişen ilahiyatçı kuşağın, zihniyet sorunlarını çözebilecek kalitede inançlı ve aydın insanlar olduğunu düşünmektedir. Ve her fırsatta onlardan beklentilerini dile getirir. Başgil'in sorun olarak gördüğü, Güngör için büyük bir fırsat ve tek çaredir. Güngör açıkça İslam davasının siyasal olarak ve siyasetçiler eliyle değil daha çok düşünce, ilim ve sanat adamları yoluyla ilerleyeceği üzerinde durur. Kalıcı olanın düşünce ve zihniyet dünyamızda yapılacak düzeltmelerle elde edileceğine inanır. Onun bu düşüncesi, içinde yaşadığı çağı ve toplumu iyi tanıyan, ilke, erdem ve proje sahibi ilahiyatçı tipini öne çıkarır. Modern dünyayla yüzleşmenin kaçınılmaz olduğunu ve zihinsel bir hesaplaşmanın mutlaka yapılmasının gerekli olduğunu düşünen Güngör'e göre, kent ortamında verilen 'laik üniversite' öğretiminin bu konuda çok önemli kazanımlar sağladığı inancındadır.

Dinî uyanışın ve hareketliliğin arttığı bir süreçte, iki ana zihniyet yapısının da kendiliğinden belirginlik kazandığı görülmektedir. Bunlardan ilki kaynaklara, geleneğe ve geçmişin mirasına hizmet etmeyi birincil görev sayar. Diğeri ise daha çok akla ve zihinsel ilerlemeye öncelik tanıyan, geleneğe eleştirel bakan, ilerlemeci anlayıştır. İslam geleneğinde ehl-i hadis ve ehl-i rey olarak kurumsallaşan bu zihniyet çekişmesi, İslamî hassasiyetin geleneksel formda yükseldiği dönemlerde muhafazakârlar lehine ilerleme göstermiştir. İkincisi ise, yapısı gereği köksüz olmaya mahkûmdur. Zira gelenekle arasına koyduğu mesafeden dolayı, hem karşıtına hem de kendi tarihine eleştirel bakar. Ayrıca karşıtına karşı sadece entelektüel mücadele vermesi onun için dezavantajlı bir durumdur. Köksüz oluşu

sadece entelektüel ve ilmî bağlamlarla kendini ortaya koymas, ara sıra onun iktidara yaklaşmasına nende olmuştur. Bu durum sadece yönetici elitin toplum mühendisliği arzusundan kaynaklanmaz. Bu ekibin proje insanları olmasından ve topluma kendilerini sadece düşünceleriyle değil eylemleriyle de anlatma ihtiyacı duymalarından ileri gelir. Ne ki iktidarın yapısı ve öncelikleri değıştikçe bu iki ekip arasındaki dengenin de değıştiğı görölmektedir. Bu olgu, İslam geleneğinde ilim adamlarının yaşadığı köklü çıkmazın bir devamıdır. *Mihne*³⁵ ile *isti'râz* politikalarının³⁶ dışında kendine doğru bir yer yol bulmak ve dürüst bir tutum oluşturmak gerçekten de zordur, mücadele ister. İslam düşüncesini tarihin ve geleneğin baskısından ve ağırlığından kurtarmak, güncel iktidar çekişmelerinin değışken ve kaypak isteklerinin elinden çekip almak için sağlam bir düzlem ve korunaklı bir zırh talep oluşturmak gerekiyor. Bu zırh; entelektüel, bilimsel, ahlâklı, eleştirel ve bir o kadar da sorumlu olmakla sağlanabilir. Bugün için modern üniversite çatısı altından daha özgür, kalıcı ve sahici bir yer görünmemektedir. Ancak üniversitenin özerklik ve özgürlüğünü ortadan kaldıracak uygulamalar bu çatı altında çalışmanın tüm imkân ve ayrıcalıklarını yok edecektir. Bu şekilde baskı altına alınan ve bir ilahiyat öğretiminden ne yenilikçilerin ne de gelenekçilerin arzu ettiği kalitede bir ilim adamı yetişmesinin mümkün olmadığını/olmayacağını tarih defalarca kanıtlamıştır.

Bireysel özgürlük kavramının geliştiğı ve genişlediğı bir dünyada dini, daha esnek ve günümüz insanının sorunlarına yakın bir düzlemde ele alma zorunluluğı gittikçe artmaktadır. Bu zorunluluğa uzun süre kayıtsız kalınamayacağı ve din alanında daha cesur, eleştirel ve yeniden yapılanmacı damarın güçlenerek çıkacağı beklenebilir.

İnanç insanı ile *bilgi insanı* ya da bilim adamı ile din adamı arasında yapılan gereksiz ve haksız vurgunun, ilahiyatları geleneksel bilgi sistemine hapsetmek için kullanıldığı görölmektedir. Bu yaklaşım, kısa vadede bir derinleşmeye yol açsa da medreselerin içine düştüğü çıkmaza benzer sonuçlar doğurması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü ilahiyat alanında derinleşme ve kendi sınırlarına çekilme, diğer bilim dallarında elde edilen sonuçları vermemektedir. *Bu dünya*'dan kopma ve başka

³⁵ Mihne, Sünnî ekolün merkezileşmesi sürecinde büyük oranda etkili olmuştur. Diğer yandan konunun en tarji-komik yanı ise, her sultan ile birlikte düşüncenin ve ilmî istikametinin de değışmesi gerçeğidir. Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak- Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, 105 vd.

³⁶ Mihne ve isti'râz kavramları, İslam tarihindeki özel anlamından daha geniş anlamda ve düşünce- iktidar ilişkilerinin anlatmak amacıyla kullanılıyor. Düşünsel/ilmî tartışmalara son vermek, düşünür ve ilim adamı üzerinde baskı oluşturmak amacıyla, iktidar gücünün dikey yönde kullanılması mihne, sivil/toplumsal gücün yatay yönde kullanılmasını ise isti'râz olarak anlaşılabilir.

dünyaların bilgi ve zihniyet kalıplarına hapsolme tehlikesi taşımaktadır. İslam dünyası bu süreci daha önce yaşandı ve olumsuz sonuçlarını fazlasıyla gördü. Gelecekte kazanacak olanın, bugünlerde bastırılmaya çalışılan anlayışın olacağı düşüncesindeyim.

KAYNAKLAR

- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi- Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
- BAŞGİL, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1962.
- , *Hâtıralar*, Kubbealtı Neşriyatı, 3. baskı, İstanbul, 2005.
- EVKURAN, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak- Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.
- , “Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve İslâmcılık”, Eski Yeni Dergisi, sayı: 7, Ankara, 2008, ss. 33- 43.
- , “Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulema İlişkileri- Molla Lütü Örneğinde Bir Değerlendirme-”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 7, sayı 13, Çorum, 2008, ss. 37–60.
- GÜNGÖR, Erol, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 1981.
- TOPÇU, Nurettin, *İşyan Ahlakı- Conformisme et Révolte*, (tercüme: Mustafa Kök, Musa Doğan), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995.
- Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce- C. 5, Muhafazakârlık*, editör: Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.